

Ook de vormgeving van het boek is om te huilen: een conservatieve letter, een fantasieloze opmaak, een te volle bladspiegel, en een slordige inktgeving. De vale, grijszwarte foto's vormen een belediging voor de beeldcultuur. Potentiële kopers kunnen er slechts door worden afgeschrikt. Wie een boek zo lelijk uitgeeft, en met zo weinig gevoel voor samenhang, verdient ook niet te worden gekocht. De uitgever zelf voelde het al aankomen, een ISBN-nummer staat er niet in. Wie ondanks alles geïnteresseerd blijft, kan natuurlijk bestellen. Maar hij wachte liever op de ramsj.

Willem Frijhoff

B. Kempers, ed. *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, 203 blz., f39,50, ISBN 90 5356 089 0).

In hoeverre kan het beeld in de Nederlandse geschiedenis maatschappelijk van belang zijn voor de vormgeving van het identiteitsbesef en loyaliteitsgevoel? Volgens B. Kempers is dit een verwaarloosd aspect bij de bestudering van het verleden, ook al doordat noch de kunsthistorici noch de historici zich hier echt voor hebben geïnteresseerd. In 1994 werd op initiatief van de Atlas van Stolk in het Rotterdamse Raadhuis een congres gehouden waarop zes sprekers (twee historici, drie kunsthistorici en een socioloog) op dit thema uit evenzo vele eeuwen ingingen. Het geheel werd vooraf gegaan door een toespraak waarin A. van Stolk treffend de veranderende plaats van de Atlas in de samenleving schetste. Al deze auteurs hebben afbeeldingen in incunabelen, pamfletten, op spotprenten, zegels, schilderijen, film en foto's nader op hun 'boodschap' onderzocht en zich ook afgevraagd in hoeverre bewuste manipulatie met beelden geschiedde om het publiek te beïnvloeden. Hoe dit onder de titel van het boek kan vallen is niet geheel duidelijk, omdat juist tussen de twee daarin genoemde uitersten een subtiel veld ligt waar de wisselwerking van kunstenaar en publiek zich afspeelde onder het teken van overreding en — zeker in de vroeg-moderne periode — onbewuste patriottische vooringenomenheid of ontvankelijkheid.

R. W. Scheller tracht in zijn heldere essay over de vijftiende eeuw het hier en daar om de hoek kijkende realisme in afbeeldingen te betrappen, zoals dat aan het einde van die eeuw naar voren kwam. Bovendien stelt hij vast dat er toen geen publieke opinie bestond en het belang van een ruime verspreiding van het beeld in tegenstelling tot een standpuntbepaling in geschrifte niet werd gezien. Kempers gaat voor de volgende eeuw na hoe de klimmende leeuw met pijlen en zwaard uiteindelijk het symbool van de nieuwe Republiek is geworden. Een door de gecompliceerdheid van het materiaal wat moeizame arbeid waarin de lijnen van de ontwikkeling niet altijd scherp naar voren komen. En dat ook al doordat de auteur geen duidelijk onderscheid aanbrengt tussen de werelden van de heraldiek en van politieke prenten. De specifieke politieke achtergronden van het accidentele gebruik van bepaalde versies van de leeuw (in het wapen van vele gewesten als Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland aanwezig) tijdens de verwarrende, voortdurend wisselende allianties gedurende de Opstand blijven eveneens wat onderbelicht. En die diffuusheid wordt nog bevorderd door het soms niet zo functionele gebruik van 'Nederlands', 'Staats' en 'Hollands'. In ieder geval blijkt hoe Holland uiteindelijk op dit terrein de dienst uitmaakte. Vervolgens bespreekt de expert op het gebied van de iconologie E. de Jongh met grote kennis van zaken de 'vertekening' van de werkelijkheid op zeventiende-eeuwse afbeeldingen. Wat de tijdgenoten daarbij nog wel en wat niet accepteerden verbaast hem soms, maar is toch wel in verband te brengen met de werkelijkheidsperceptie en het historisch bewustzijn van de tijd. F. Grijzenhout zoekt de oorsprong van de overlangs gedeelde, half als soldaat, half als predikant afgebeelde figuren in de Patriottentijd en leidt deze

satirisch bedoelde voorstelling af uit de oudere *miles christianus*. Daarna meent hij aan dergelijke prenten van een figuur met Janushoofd (maar dan zonder religieuze connotatie) een ontwikkeling te kunnen waarnemen waarin de politiek in die jaren overal doordrong. Er mag echter worden betwijfeld of dat nieuwe gebruik van een oud symbool geheel modern was, zoals hij wil, vooral gezien de duidelijke waarschuwende aanwezigheid van het duiveltje met het boek van Machiavelli en de oude topos van de misleidende, tweedracht zaaiende redenaar die op de voor zijn bewijsvoering belangrijkste prent voorkomen. N. C. F. van Sas benadert de prachtige Engelse spotprenten tegen Napoleon als bron voor het 'natiegevoel' dat zich na 1800 gaat ontwikkelen. Daarbij kan hij de vinger leggen op de snelle verandering in het soort prenten dat werd geproduceerd en vaststellen hoe zij zelf deel uitmaken van interacties in beeldvorming tussen naties. Tenslotte bekijkt J. Bank de 'Oranjes te paard'. De traditie dat de heersende vorst op schilderijen en als beeld te paard wordt voorgesteld is in Nederland nooit erg sterk geweest. Met de opkomst van film en fotografie werd het hier onder de 'soldatenkoningin' Wilhelmina wel gebruik haar zo weer te geven, terwijl de voorlichtingsdiensten de nieuwe media zoveel mogelijk in toom trachten te houden. Maar Juliana ging op de fiets en bij Beatrix is het de vraag (die Bank niet onderzoekt) of haar foto's te paard misschien niet meer te maken hadden met het uitdragen van een sportief imago en een in bepaalde sociale lagen bedreven vrijetijdsbesteding. De zeer verschillende bijdragen in het mooi geïllustreerde boek maken het dus goed mogelijk na te gaan waar een afbeelding nu wel of niet als bron kan dienen.

E. O. G. Haitsma Mulier

G. P. H. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Dissertatie Leiden 1994, Hollandse studiën XXXI; Hilversum: Verloren, [S. 1]: Historische vereniging Holland, 1994, 366 blz., f59,-, ISBN 90 70403 33 1).

Leiden heeft de twijfelachtige reputatie de oudste industriestad te zijn van Nederland. Al in de Middeleeuwen had Leiden een ongewoon grote nijverheidssector. In de zeventiende eeuw groeide de stad uit tot een van de belangrijkste industriële centra van Europa en in omvang de tweede stad van de Republiek. Dankzij het werk van N. W. Posthumus bestaat er een duidelijk beeld van de kapitalistische verhoudingen die in die tijd in de Leidse textiel heersten. Leiden had, daar laat Posthumus geen misverstand over bestaan, een omvangrijk proletariaat. In de achttiende eeuw had de Leidse textiel echter te kampen met een zware inzinking, als gevolg van concurrentie van de proto-industrie op het platteland en opkomende productiecentra in het buitenland. In de negentiende eeuw herstelde de Leidse textiel zich enigszins en de bedrijfstak bleef hoe dan ook de belangrijkste bron van werkgelegenheid in de stad. Tegenwoordig is er van dat rijke verleden bar weinig meer over, althans in de vorm van actieve productie.

De geschiedenis van het Leidse proletariaat is, tegen deze achtergrond bezien, een belangrijk onderwerp voor de Nederlandse sociale geschiedenis, een onderwerp waaraan echter slechts mondjesmaat is gewerkt. De dissertatie van Pot brengt daarin ten dele verandering, door de vele gegevens die het biedt over de ontwikkelingen van lonen en prijzen, over de Leidse armenzorg en over het sociaal profiel van de Leidse armen.

Het boek valt eigenlijk uiteen in twee delen, al wordt dat niet met zoveel woorden aangekondigd. In de eerste twee hoofdstukken onderzoekt de schrijver met behulp van geaggregeerde gegevens het conjuncturele verloop van lonen en prijzen en berekent hij met behulp van die gegevens de ontwikkeling van de levensstandaard. Wat betreft de lonen heeft hij niet heel veel nieuws te bieden. Bij gebrek aan voldoende data over lonen in de textiel, moet ook hij zich behelpen met gegevens ontleend aan de bouw en de stedelijke diensten, gegevens die het